

Սակայն Արևմտյան Հայաստանի ճնշված ժողովուրդները ինչպես անցյալում, այնպես էլ երիտթուրքերի կառավարման տարիներին չկարողացան համերդհանուր պայքարի միասնական ճակատ ստեղծել:

#### 4 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ

1912—1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Բալկանյան իրադարձությունների կապակցությամբ հայկական ազգային շրջաններում ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ հարկավոր է դիմել մեծ տերությունների ղեկավարություն և մասնավորապես ռուսական կառավարությանը, որպեսզի Մակեդոնիայի ու Ալբանիայի հարցերի հետ միասին քննության առնվի նաև ծրագրված բարենորոգումները հայկական նահանգներում իրականացնելու խնդիրը:

Գավառներից ստացված բազմաթիվ բողոքների հիման վրա 1912 թ. հուլիսի 7-ին 4. Պուլի Հայոց պատրիարքարանը կազմում է ընդարձակ մի խնդրագիր և ներկայացնում արդարադատության միևնույնությանը, զոյություն ունեցող բնություններին վերջ տալու պահանջով<sup>88</sup>:

Արևմտյան Հայաստանի արյունոտ մղձավանջի փաստերը հրապարակվում էին հայկական և օտար մամուլի էջերում: «Մշակը», «Բազմաշարժը» Հայաստանը» խմբագրականով կոչ էր անում ճշգրտակիր աշխարհին, մանավանդ Ռուսաստանին, իրենց ձեռքը վերցնել արևմտահայության ազատագրության գործը<sup>89</sup>:

1912 թ. սեպտեմբերի 19-ին Թիֆլիսում հրավիրվում է մի ժողով, որին մասնակցում էին հայ հասարակական տարբեր խավերի ներկայացուցիչները: Ժողովը հարց է հարուցում դիմել ռուսական կառավարությանը: Համաձայն ժողովներ են տեղի ունենում նաև Բաքվում, Վանում, Բաթումում և այլ կենտրոններում:

Դևորգ V կաթողիկոսը դիմում է փոխարքային՝ խնդրելու ցարի օգնությունը արևմտահայությանը: Վորոնցով-Դաշկովը Նիկոլայ II-ին հասցեագրած նամակում ընդգծել հայերի նկատմամբ Ռուսաստանի թավանդական քաղաքականության ճշտությունը<sup>90</sup>: Փոխարքան հիշեցնում էր ցարին, որ Ռուսաստանը հանձին հայերի միշտ էլ ունեցել է իր «հավատարիմ բարեկամները», որոնք Պետրոս Մեծի ժամանակներից ի վեր «ազատիվ աջակցություն են ցույց տվել ռուսական բանակին պատերազմների ժամանակ»: Նկատի ունենալով, որ Հայկական հարցում եվրոպական միջամտությունը, հավանաբար, «դառնում է անխուսափելի», ռուսի նախորդող էր տալիս թափափոթի՝ չտապել, «որպեսզի նախաձեռնությունը ձեռքից դուրս չընկնի», այլապես Ռուսաստանի հեղինակությանը մեծ հարված կհասնի, և հայերին դա կմղի այն համոզմանը, թե պետք է «մեկընդմիշտ ձեռք քաշել ցարի հետ հույսերը կապելուց» և պաշտպանություն «որոնել Ռուսաստանից դուրս»: Ուստի, փոխարքայի կարծիքով, անհրաժեշտ էր, որպեսզի Ռուսաստանն ունենար «մի համակիր ժողովուրդ այն մարզերում, որոնք իրերի ներ-

88 Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքխիվ», 1912, գ. 3727, թ. 5—9.

89 Տե՛ս «Մշակ», 1912, № 195.

90 ՌԱՔԱ, ֆ. «Քաղաքխիվ», 1912, գ. 3727, թ. 16.

կա պայմաններում կամա թե ակամա հեշտությամբ կարող են գտնվել մեր ռազմական գործողությունների թատերաբեմում»<sup>91</sup>։ Վորոնցով-Դաշկովի այս միջնորդությունը Պետերբուրգում սկզբունքային հավանության արժանացավ։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և հայկական բարենորոգումների հարցի նոր արժարժման ընթացքում առավել որոշակի դարձավ արևմտահայության կողմնորոշումը ղեկի Ռուսաստանը։ Հայ մտավորականության առաջագիծ ներկայացուցիչներն արևմտահայության փրկության հույսը շարունակում էին կապել Ռուսաստանի հետ՝ Վ. Տերյանը գրում էր, որ արևմտահայության ճակատագրի հարցը հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում ստեղծել է մտքի, հոգեկան և ֆիզիկական ուժերի արտակարգ լարում։ Տերյանի կարծիքով հարցի լավագույն լուծումը Արևմտյան Հայաստանի միացումն էր Ռուսաստանին։ Եվ իր լավագույն հույսերը կապելով ռուս առաջավոր ղեմավարտիայի հետ, չէր տարակուսում, որ հուսախար չէր լինելու<sup>92</sup>։ Նույն քաղաքական հռոսկարներից էր ելնում Հովհ. Թումանյանը, երբ գրում էր, թե ինչպես 1828 թ. վճռվեց Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ այժմ պետք է լուծվի Արևմտյան Հայաստանի հարցը<sup>93</sup>։

Արևմտահայ ազգային ղեմավարտիայի տրամադրություններն էր արտահայտում Գր. Զոհրապը, հայտարարելով, թե «Ռուսաստանի և հայերի շահերը միևնույն կետում համընկնում են»<sup>94</sup>։ Մի այլ առիթով, Զոհրապը գրում էր. որ Ռուսաստանի կազմում «Ինչպես էլ որ լինի, նույնիսկ ճշման ուժի մի տակ, մենք այնուամենայնիվ չէինք զրկվի զարգացման հնարավորությունից... Ընդ որում Ռուսաստանը երիտասարդ երկիր է, ապագա խոստացող պետություն, իսկ այն ճնշումը, որի մասին այդքան շատ են խոսում, միշտ չէ, որ պիտի տիրապետի Ռուսաստանում»<sup>95</sup>։

1912 թ. դեկտեմբերի 21-ին Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային ժողովը որոշում է ընդունում Հայկական հարցը բարձրացնել Լոնդոնում հրավիրվելիք ղեսպանների կոնֆերանսում, որը պետք է քննարկեր Բալկանյան առաջին պատերազմի հարցը։ Ժողովն ընտրում է «Ապահովության հանձնաժողով», որի կազմի մեջ մտնում էին արքեպիսկոպոս Ծ. Դուրյանը, Գր. Վ. Պալաքյանը, Լ. Տեմիր-ճիպաշյանը և Մ. Ոսկանյանը։ Հանձնաժողովը լիազորվում էր հետամուտ լինել Հայկական հարցի լուծմանը, պահանջելով ինքնավարություն հայկական վեց վիլայեթների համար՝ եվրոպական երաշխավորությամբ<sup>96</sup>։

Սակայն հարաբերությունները թուրքական կառավարության հետ սշվրտանգելու նկատառումով որոշվում է հարցի միջազգային արժարժման նախաձեռնությունը վերապահել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին։ Նույնմբերի 10-ից կաթողիկոսը Եվրոպայում իբրև իր լիազոր ներկայացուցիչ նշանակել էր Պողոս Նուրբարին, որը հանձնարարություն ուներ հուշագիր պատրաստելու Լոնդոնի կոնֆերանսին ներկայացնելու համար։

Ռուսական դիվանագիտության և Նուրբարի ցուցաբերած ակտիվությունը

91 Նույն տեղում, թ. 17։

92 Տե՛ս Վ. Տերյան, *Երկիր*, հ. 2, Երևան, 1961, էջ 292։

93 Տե՛ս «Հորիզոն», 1913, № 7, 1912, № 223։

94 ՄԻԻ-ի Հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 8, գ. 47, թ. 15։

95 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 258, վավ. 8, թ. 25։ Նաև Հայկական ՍՍՀ ԳԳԱ-ի ֆ. 57, ց. 2, գ. 685, թ. 16։

96 Տե՛ս Մ. Սեփրյան, *Մեր պայքարը...* էջ 223։

սկսեց մտահոգել թուրքական կառավարությանը, ուստի և վերջինս պահանջեց պատրիարքից՝ հասկացնելու Պողոս Նուբարին, որ նա ուղղակի դիմի թուրքական կառավարությանը։ Տակավին 1912 թ. հոկտեմբերի 24-ին պատրիարքական տեղապահ Արշարունին և Ազգային ժողովի ատենապետ Ստեփան Կարալանը ներկայացել էին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպան Գիրսին և շարադրել հայերի պահանջները։ Կարալանը հիշեցրել էր, որ եթե այս անգամ էլ եվրոպական մեծ պետությունները հրաժարվեն գործնական քայլերից, ապա հայերին մնում է դիմել «զինված պայքարին», ավելացնելով, որ նրանք իրենց նակատագիրը կապում են ոչ թե թուրքիայի, այլ Ռուսաստանի հետ<sup>97</sup>։

Մինիստրին զրաժ իր համակում ռուսական դեսպանը հայտնում էր, որ վանի, Բիբլիսի, Բալազետի, էրզրումի և Տրապիզոնի ռուսական հյուպատոսների ներկայացրած տեղեկագրերում բերված փաստերը լիովին հաստատում են, որ հայերի համակրանքն անվերապահորեն Ռուսաստանի կողմն էր։ Դեսպանը հայտնում էր, որ հայերի պահանջներն արժանի են բամենաուշադիր վերաքննության, այլապես նրանք ստիպված կլինեն դիմել եվրոպական պետություններին։ Եթե հնարավոր չէ վճռական խոստումներ տալ, ապա պետք է թեկուզ ընդհանուր բնույթի հավաստիացումներն անել։ Գիրսն անժամանակ էր համարում հայկական նահանգների գրավումը<sup>98</sup> և գտնում էր, որ միայն հայկական հուզումներն անխուսափելի դառնալու դեպքում «Ռուսական զորքերի մուտքը Հայաստան պետք է անհրաժեշտություն նկատվի»<sup>99</sup>։

1912 թ. հոկտեմբերի 1-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր Սազոնովը գրում էր Գիրսին, թե ինքը թուրքական դեսպանին արդեն հայտնել է, որ հայերի գանգատները լուրջ հիմքեր ունեն, ուստի լավ կլիներ, որ թուրքական կառավարությունն իր սեփական նախաձեռնությամբ լրջորեն զբաղվեր հայկական բարենորոգումների խնդրով։ Նա հանձնարարում էր Գիրսին նույն ոգով զրուցել թուրքական արտաքին գործերի մինիստրի հետ, զգուշացնելով, որ այդ հարցն անուշադրության մատնելու դեպքում, թուրքական կառավարությունն ստիպված կլինի գործ ունենալ Հայկական հարցի հետ աչպիսի բորբոքված վիճակում, որն անխուսափելի կգարձնի եվրոպական պետությունների միջամտությունը<sup>100</sup>։

1912 թ. նոյեմբերի վերջերին Գիրսն ընդունում է պատրիարքարանի ներկայացուցիչներ՝ Գր. Ձոհրապին և Մարտիկյանին, որոնք հայտնում են, որ հայերի պահանջները զուրա չեն գալիս «անձի և Պանցվածքի անձնանմանություն» սահմաններից, բայց թուրքական կառավարությունը մերժում է անգամ դրանց ապահովումը։ Այնուհետև Գիրսն ընդունում է Արևմտյան Հայաստանում կատարած շրջագայությունից նոր վերադարձած բժիշկ Զավրիսին, որի կարծիքով միայն Ռուսաստանն է ընդունակ լուծելու Հայկական հարցը՝ կամ «ուղղակի միջամտությամբ» կամ «ենշուժ գործադրելով օսմանյան կառավարության վրա»<sup>101</sup>։

Թուրքական կառավարությունը փորձեց կանխել պետությունների միջամտությունը և հապճեպորեն հրապարակ հանեց հայկական վիճաբանություն

97 ՏՆ՝՝ ՌԱՔԱ, ֆ. «Թաղարխիվ», գ. 1044, թ. 274։

98 ՏՆ՝՝ «Реформы в Арменин», СПб., 1915, стр. 3.

99 Նույն տեղում, էջ 45։

100 ՏՆ՝՝ Նույն տեղում, էջ 6։

101 Նույն տեղում, էջ 294։

բարենորոգումներ մտցնելու իր նախագիծը<sup>102</sup>, «նախագծի» տեքստը չէր հաղորդվել պատրիարքին: Ներքին գործերի մինիստրն ընդհանուր գծերով նրա բովանդակությանը ծանոթացրել էր թուրքական կառավարության հետ բանակցող Ապահովության հանձնաժողովի երկու անդամներին: Նման «ծանոթացումից» հետո մինիստրը պահանջել էր, որ Հայոց Ազգային ժողովի ներկայացուցիչներն արտահայտեն իրենց կարծիքը կառավարական «նախագծի» վերաբերյալ: 1912 թ. դեկտեմբերի 8-ին կառավարական հանձնաժողովի նիստին հրավիրվեցին մի քանի հայ գործիչներ, որոնք ճանաչված էին որպես օտար միջամատության հակառակորդներ և պատրիարքարանում պաշտոնական դիրքեր չէին զբաղեցնում, ինչպես, օրինակ, նախկին պատրիարք Մ. Օրմանյանը, թուրքական «Սաբահ» թերթի խմբագիր Տիրան Քիլիկյանը և բանկիր Գ. Կյուլյանկյանը:

Թուրքական «նախագիծը» մի կատարյալ աչքակապություն էր: Այն նկատի ուներ բարենորոգումներ մտցնել միայն Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքրի և Տրապիզոնի նահանգներում, բացառելով Սևբաստիայի ու Էրզրումի նահանգները: «Նախագիծ» սահմանափակ և ձևական բնույթը դարմանք պատճառեց նույնիսկ կառավարության վստահությունը վայելող մարդկանց, որոնք շքաշվեցին պարզ ու որոշակի հայտնել, թե «նախագիծը» միանգամայն անբավարար է իբրև բարենորոգումների ծրագիր, միաժամանակ հիշեցնելով, որ այն պետք է տարածել բոլոր հայկական նահանգների վրա: Օրմանյանը և մյուս հրավիրվածները ցանկալի էին համարում դատական, ժանդարմական և ոստիկանական տեսչական պաշտոններում նշանակել օտարերկրացիներին, ընդունել հայերեն և թուրքերեն լեզուների հավասարությունը դատավարական գործերում և անհապաղ լուծել հողային հարցը<sup>103</sup>:

Մի քանի օր անց՝ թուրքական մամուլում պաշտոնական հաղորդագրություն երևաց, թե բարենորոգումների նախագիծը վերամշակվել է «հայերի արտահայտած ցանկությունների ոգով»: 1912 թ. դեկտեմբերի կեսին պատրիարքարանում հրավիրվեց Ազգային ժողովի հանձնաժողովների միացյալ նիստ, որն, անդրադառնալով այդ հաղորդագրությանը, նշեց, թե մասնավոր անձանց հետ վարած բանակցությունները չեն կարող հեղինակություն համարվել և այդ պատճառով էլ պատրիարքությունը հնարավորություն չունի կարծիք հայտնելու նախագծի բովանդակության մասին, և չգիտե, թե Քրաթը դուռն ինչ ձևով է մտադիր ապահովելու բարենորոգումների իրագործումը<sup>104</sup>:

Միաժամանակ Պողոս Նուբարը շարունակում էր բանակցությունները Եվրոպայում: Նրան օգնում էին Փարիզում և Լոնդոնում ստեղծված հայկական կոմիտեները, որոնց մեջ մտնում էին ոչ միայն հայեր, այլև անգլիացիներ, ֆրանսիացիներ, բելգիացիներ, ռուսներ: Ցարական կառավարությունը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի միջոցով Պողոս Նուբարի գործունեությունը կախման մեջ դրեց ռուսական դիվանագիտությունից<sup>105</sup>:

1913 թ. ապրիլի սկզբներին արևմտահայերը ռուսական զեսպան Գիրսին

102 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17—18:

103 Տե՛ս ՈԱԹԱ, ֆ. «Բաղարխիվ», 1912, գ. 1044, ք. 320:

104 «Реформы в Армении», стр. 20.

105 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23:

ներկայացրին բարենորոգումների իրենց նախագծերը, որոնց հիմնական դրույթները հանգում էին հետևյալին.

Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի, Սեբաստիայի, հարբերդի և Դիարբեքիի նահանգներից կազմվում է մի երկրամաս՝ գեներալ-նահանգապետի կամ գերագույն կոմիսարի կառավարման ներքո, որին սուլթանը սկսել է լինի օտար-երկրացի և մարմնավորի երկրամասի գործադիր բարձրագույն իշխանությունը։ Վարչական օկրուգների սահմանները որոշելիս պետք է ելակետ ունենալ ազգագրական սկզբունքը։ Երկրամասային բարձրագույն ժողովի անգամների կեսը պետք է լինեն մահմեդականներ, իսկ մյուս կեսը՝ քրիստոնյաներ։ Գերագույն կոմիսարին առընթեր ստեղծվում է վարչական խորհուրդ, որի կազմի մեջ մտնելու էին օտարերկրացիները՝ որպես բաժինների պետեր և խորհրդականներ, Ոստիկանական և ժանդարմական պաշտոնյաները պետք է նշանակվեն հավասար քանակությամբ քրիստոնյաներից ու մահմեդականներից, իսկ բարձր հրամանատարությունը հանձնվում է եվրոպացի սպաներին։ Զինապարտները զինվորական ծառայությունն անցում են իրենց երկրամասի սահմաններում, Հայերից բռնագրավված հողերը պետք է վերադարձվեն վարչական կարգով, և դադարեցվի մուհաջիրների մուտքը Հայաստան։ Պետք է պաշտոնապես ճանաչվեն հայերի եկեղեցական, ազգային, կրթական և վարչական իրավունքները։ Վարչական ու դատական մարմիններում հայերենը դնել թուրքերենին հավասար գործածության մեջ<sup>106</sup>։

Հայերը պահանջում էին, որ բարենորոգումների զորքը զրվեր բոլոր պետությունների վերահսկողության տակ, իսկ իրագործման ընթացքի հսկողությունը հանձնվեր Ռուսաստանին։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին խիստ սրվել էին իմպերիալիստական զլխավոր պետությունների տնտեսական ու քաղաքական շահերը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, մասնավորապես Թուրքիայում։ Ենթադրանքային ձգտում էր ապահովել իր գերիշխանությունը Արևելքում ու Միջին Արևելքում՝ Միջագետքում (Իրաք, Պաղեստին, Հորդանան), Ռուսաստանը՝ Արևմտյան Հայաստանում, ապա Ավստրիան ու Գերմանիան՝ բուն Թուրքիայում (Փոքր Ասիայում) և նրա միջոցով նաև ամբողջ Մերձավոր Արևելքում։ Ասպարեզ էր իջել նաև ամերիկյան իմպերիալիզմը, որը ձգտում էր նավթի և այլ հանույթի կոնցեսիաներ ձեռք բերել Միջագետքում ու Արևմտյան Հայաստանում։

Իրենց ձգտումներն իրագործելու նպատակով իմպերիալիստներն օգտագործում էին արտաքին առևտուրը, երկաթուղիների շինարարությունը, զանազան կոնցեսիաները, վարկերը և այլն։ Թուրքական կառավարությունն ընդառաջում էր գերմանական իմպերիալիզմին, որը խոստանում էր ոչ միայն ապահովել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը, այլև ստեղծել Գերմանիայի հովանավորությամբ Օսմանյան մեծ կայսրություն՝ Բոսֆորից մինչև Վոլգա ու Պամիր։ Իմպերիալիստական պետություններից յուրաքանչյուրը շէր ցանկանում ո՛չ Ռուսաստանի, և ո՛չ էլ Գերմանիայի գերիշխանությունը Թուրքիայում, Հայաստանում, Իրանում, Մերձավոր Արևելքում ընդհան-

բապետ: Անգլիան ու Ֆրանսիան շարունակ ձգտել են որքան հնարավոր է հեռու պահել Ռուսաստանին Մերձավոր Արևելքի դարպասներից:

Ահա թե ինչու, եթե Գերմանիան բացահայտորեն հանդես էր գալիս ռուսական առաջարկությունների դեմ հայկական բարենորոգումների հարցում, ապա Անգլիան ու Ֆրանսիան անհրաժեշտ եռանդ չէին ցուցաբերում Ռուսաստանի նախաձեռնությունը պաշտպանելու գործում: Այդուհանդերձ, բոլոր իմպերիալիստական տերություններն էլ ձգտում էին իրավազուրկ ժողովուրդներին ազգային-ազատագրական շարժումները ծառայեցնել իրենց զավթողական նպատակներին:

Համաշխարհային տիրապետության հասնելու ձգտման ճանապարհին գերմանական միլիտարիզմի քաղաքական պլաններում Քուրբիան դիտվում էր իբրև տնտեսական ու քաղաքական ներթափանցման զլխավոր կայան՝ Մերձավոր Արևելքում և իբրև դաշակից՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեմ ծրագրվող պատերազմում:

Պանթուրքիզմի նվաճողական պլաններով տարված երիտթուրքական ազգամտենչ պետական գործիչները ոգևորվում էին գերմանական միլիտարիզմի նախագծած հեռանկարներով, Գերմանական գիվանազիտական և զինվորական բարձր շրջաններում իրենց հերթին անհանգստանում էին, թե բամեն ինչ կարծես ճակատագրորեն հակվում է դեպի այն, որ Ռուսաստանը փորձի ի վերջո իր ձեռքը վերցնել Արևմտյան Հայաստանը՝ Փոքր Ասիայի և Միջագետքի բանալին<sup>107</sup>: Ուստի նրանք որոշեցին Քուրբիան ենթարկել Գերմանիայի հովանավորությանը, այնտեղ թույլ շտալ որևէ այլ պետության մուտքը:

Քուրբիային տիրելու համար գերմանական միլիտարիստները որոշում են իրենց ձեռքը վերցնել Կոստանդնուպոլիսը և բանակը: Հենց այդ նպատակով էլ 1913 թ. դեկտեմբերի 14-ին Կ. Պոլիս ժամանեց գերմանական զինվորական միսիան՝ Լիման Ֆոն Սանդերսի զխավորությանը, որը պետք է զբաղվեր Բալկանյան պատերազմում ջախջախված թուրքական բանակի վերակազմությանը: Գերմանական ղեկավար շրջանների կարծիքով այդ պլանի իրագործմանը զխավորապես պետք է արգելք հանդիսանային Ռուսաստանը և Անգլիան: Բայց նրանք միաժամանակ հույս ունեին, որ Անգլիային կարող են հակադրել Ռուսաստանին, քանի որ Անգլիան չէր կարող անտարբեր նայել Ռուսաստանի առաջխաղացմանը դեպի հարավ: Հիշյալ նկատառումներից ելնելով գերմանական ղեկավար Վանզենհայմը համառ դիմադրություն էր ցույց տալիս ռուսական կառավարության փորձերին՝ շատ թե քիչ արմատական բնույթի բարենորոգումներ մտցնել Արևմտյան Հայաստանում:

Ցարական Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության մեջ Արևմտյան Հայաստանը որոշակի կարևոր տեղ էր զբաղել: Այն Ռուսաստանի համար ոչ միայն բանալի էր դեպի Մերձավոր Արևելք, այլև զրա՝ կովկասյան սահմաններից պաշտպանության տեսակետից:

Նշանակալից էին նաև ցարիզմի քաղաքական ու տնտեսական շահերը Արևմտյան Հայաստանում: 1911 թ. վերջին առևտրի և արդյունաբերության միևնույնությանը կից խորհրդակցություն է գումարվում, որը ստեղծում է հանձնաժողով՝ Մերձավոր Արևելքի երկրների հետ ռուս ձեռնարկատերերի

107 ԲԱՓԱ, ֆ. «Փազարիսիլ», 1913, գ. 3470, թ. 44:

առևտրաարդյունաբերական գործունեությունն ուսումնասիրելու և ծավալելու համար: Այդ նպատակով հատուկ պատվիրակություն է գործուղվում Թուրքիա: Ռուս կապիտալիստների ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ռուսական ասպրանքների ներմուծումը Թուրքիա աճել էր ավելի քան երկու անգամ, 1911 թ. 14,5 միլիոն ռուբլուց, 1914 թ. հասնելով 32 միլ. ռուբլու<sup>108</sup>:

Ռուսաստանից Արևմտյան Հայաստան էին ուղարկվում գլխավորապես շաքար, սպիրտ, երկաթ, նավթ և այլն: Արևմտյան Հայաստանից ստացվում էին անասուններ, շմշակված կաշի և ուրիշ ասպրանքներ: Ռուսաստանի առևտրական կապերի ամրապնդմանը Արևմտյան Հայաստանի հետ նպաստում էին արևմտահայ վաճառականները, որոնք 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո արագորեն թողնում էին արևմտավրոպական արդյունաբերական կենտրոնները և կապվում ռուսական քաղաքների հետ:

Նոր իրադրությունից բխող ցարական կառավարության արտաքին քաղաքականությունը, արտահայտելով խոշոր կալվածատերերի և առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիայի իմպերիալիստական ձգտումները, օբյեկտիվորեն ընդառաջում էր նաև արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժման պահանջներին: Այդ է պատճառը, որ ռուսական բուրժուական մամուլը կաղեցական «Բեռնից» սկսած մինչև տասնյակ տարիներով ամենակատաղի հակահայկական պրոպագանդան փողհարող հետադիմական «նոստալիզմ» թերթը, սկսեց համակրական տոնով խոսել հայերի ազատագրական ձգտումների մասին, իսկ «Ռուսակոյն սլովոն» կոչ էր անում՝ «զենքը ձեռքին միջամտել ի պաշտպանություն Հայաստանի»<sup>109</sup>, 1913 թ. սկզբներին նույն թերթն ավելի ընդարձակ հոդվածով հանդես եկավ Հայկական հարցի օգտին: «Մենք պետք է պաշտպանենք հայերին ամենամեծական ձևով»: Այդ սույն միայն օգտավետ է Ռուսաստանին, այլև անհրաժեշտ՝ սեփական անվտանգության տեսակետից»<sup>110</sup>:

Ռուսական լիբերալ բուրժուազիայի դիրքն առավել որոշակի էր արտահայտվում կաղեցողների պարագլուխ Միլյուկովի՝ Հայկական հարցի վերաբերյալ ելույթներում ու հոդվածներում: «Ես խոսում եմ Թուրքահայաստանի մասին, — ասում էր նա — Այդ վայրերը մեզ անհրաժեշտ են տնտեսական տեսակետից, որպես վաճառահանման շուկա, և ռազմաստրատեգիական առումով: Նա հարց էր տալիս՝ «ինչո՞ւ Ռուսաստանը, որ Ֆրանսիայի հետ միասին ստորագրել էր Լիբնանին ինքնավարություն տալու մասին համաձայնագիրը, չպահանջեց պետություններից, որպեսզի նման արձանագրություն ստորագրեն Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածն իրագործելու մասին»<sup>111</sup>:

Ցարական կառավարության կողմից Հայկական հարցի նոր արժարժման նախաձեռնությունը հայերի կողմից ընկալվում էր որպես իրական ուղի՝ ստեղծված պատմական իրադրության մեջ պաշտպանվելու համար: Այդ է պատճառը, որ հայ ժողովրդի գրեթե բոլոր խավերը պատրաստակամությամբ ընդառաջում էին ռուսական կառավարության նախաձեռնությանը և իրենց

<sup>108</sup> См. В. К. Лисенко, Ближний Восток как рынок сбыта русских товаров, СПб., 1913, стр. 292.

<sup>109</sup> «Русское слово», 1912, 10 նոյեմբերի:

<sup>110</sup> «Русское слово», 1913, 22/9 հունվարի, № 7.

<sup>111</sup> «Речь», 14 декабря 1912 г.

ցանկալի ինքնավարությունը շիրականանալու դեպքում նույնիսկ դեմ չէին, որ Ռուսաստանը պարզապես գրավի Արևմտյան Հայաստանը:

\*\*\*

1912 թ. գեկտեմբերի 13-ին Սազոնովը հրահանգում է Լոնդոնի և Փարիզի ռուսական դեսպաններին՝ սկսել պաշտոնական բանակցությունները ֆրանսիական և անգլիական կառավարությունների հետ՝ Հայկական հարցի շուրջը: Ռուսական կառավարությունն առաջարկում էր հանձնարարել երեք երկրների դեսպաններին՝ Կ. Պոլսում համատեղ մշակելու հայկական բարենորոգումների կոնկրետ նախագիծ<sup>112</sup>: 1913 թ. հունվարի սկզբներին Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները հայտնեցին, որ իրենք պաշտպանում են ռուսական կառավարության տեսակետը Հայկական հարցում և համապատասխան հրահանգ են տվել Կ. Պոլսի իրենց դեսպաններին:

1913 թ. հունվարի 10-ին վերստին իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքերը մի կողմ նետեցին «Իթիլաֆի» պարագլուխ Փյամիլ փաշայի նախագիծը և դադարեցրին բարենորոգումների հարցի մասին հայերի հետ տարվող բանակցությունները: Նոր կառավարությունը հրապարակ հանեց ամբողջ կայսրության մեջ բարենորոգումներ մտցնելու վերաբերյալ իր սեփական նախագիծը և հանձնարարեց Լոնդոնի թուրքական դեսպանին հայտնելու անգլիական կառավարությանը, որ թուրքական կառավարության համար ցանկալի չեն առանձին բարենորոգումները Հայաստանում, այլ զերազանսի են ընդհանուր բարենորոգումներն ամբողջ կայսրության մեջ:

1913 թ. մայիսին Ազգային ժողովի հատուկ հանձնաժողովը կազմում է մի հուշագիր՝ հայկական նահանգներում տիրող դրության վերաբերյալ և ներկայացնում թուրքական կառավարությանը: Հուշագրին կից ներկայացված էր 1913 թ. ապրիլի 29-ից մինչև մայիսի 18-ը զավառներում հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած հանցագործությունների ցուցակը: Հուշագիրը թուրքական կառավարության ուշադրություն էր հրավիրում այն փաստերի վրա, որ Ադանայի վիլայեթում կրկին երևացել են հայկական ջարդերի կազմակերպիչները և որ իշխանությունները «բժախսողությամբ հավաքում են հայերից ամեն տեսակ զենք այն ժամանակ, երբ նրանց թշնամիները բացահայտորեն զինվում են»<sup>113</sup>:

1913 թ. մայիսի 23-ին Սազոնովը հանձնարարում է Բեռլինի ռուսական դեսպան Սվերբեևին հայտնելու գերմանական կառավարությունը, որ Ռուսաստանը ցանկանում է արագացնել Արևմտյան Հայաստանում մտցվելիք բարենորոգումների հարցի քննարկումը: Դրան հետևում է արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Ներսիսյանի հեռագիրը Փարիզի, Լոնդոնի, Բեռլինի, Վիեննայի և Հռոմի ռուսական դեսպաններին՝ խնդրել այդ երկրների կառավարություններին՝ Հայկական հարցի քննարկումը հանձնարարել Կ. Պոլսի իրենց դեսպաններին<sup>114</sup>:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի կառավարությունները ցուցում տվեցին Կ. Պոլսի իրենց դեսպաններին անհապաղ կապվել ռուսական դեսպանի հետ, իսկ

112 Տե՛ս «Реформы в Армении», стр. 9.

113 ՌԱՔԱ, ֆ. «Թաղարիթ», 1913, գ. 1047, թ. 198.

114 Տե՛ս «Реформы в Армении», стр. 41.

«Եռյակ միության» պետությունները (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա և Իտալիա) վերապահություն արեցին, որ կմասնակցեն Հարցի քննարկմանը, եթե պահպանվի կայսրության անձեռնմխելիությունն ու սուլթանի սուվերեն իրավունքները, և եթե թուրքական պատվիրակությունը մասնակցի նիստերին։ Ռուսական ղեկավարի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ, Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Ֆոն Ցագովը, կասկած հայտնեց, որ հազիվ թե ղեկավարների աշխատանքը շոշափելի արդյունքի հանգի, Սվերրեկը գրում էր Մազոնովին, թե զգացվում էր Ֆոն Ցագովի զժգոհությունը ռուսական նախաձեռնության նկատմամբ, և որ Գերմանիան մտադիր է հանդես գալ քանակացությունները ձախողելու միտումով<sup>115</sup>։

1913 թ. հունիսին Գիրսը հանձնարարում է ղեկավարության առաջին թարգման և խորհրդական Մանդելշտամին՝ մշակելու Հայաստանում բարենորոգումների ռուսական նախագիծը, ղեկավարվելով 1880 և 1895 թթ. ծրագրերով, Նույն թվականի հունիսի 4-ին մշակված նախագիծը քննության է առնելով «Եռյակ համաձայնության» (Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի) պետությունների ղեկավարների կողմից և ընդունվում անշաշն գիտողություններով, Հունիսի 17-ին խորհրդակցության են նստում բոլոր վեց պետությունների ղեկավարները, Գիրսը քննության է դնում «Եռյակ համաձայնության» կողմից ընդունված ռուսական նախագիծը, Գերմանական և ավստրիական ղեկավարներն առաջարկում են միաժամանակ քննարկել բարենորոգումների թուրքական նախագիծը, Գիրսը պատասխանում է, որ առայժմ իրեն հայտնի չէ նման նախագծի գոյությունը, ուստի և ռուսական նախագծի քննարկումը չպիտի ձգձգվի այդ պատճառով, Դենպանաթողովը միանում է Գիրսի առաջարկությանը, միաժամանակ անհրաժեշտ համարելով հանձնժողովի քննությանը հանձնել թուրքական նախագիծը, հենց որ այն ստացվի։ Այդ ժամանակ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչը հրապարակում է թուրքական կառավարության հուշագիրը, որով ազդարարվում էր, թե շուտով կներկայացվի թուրքական նախագիծը, Գիրսի առաջարկությամբ ղեկավարների խորհրդակցությունը սկսվելու էր փակ նիստով, որպեսզի թուրքական ներկայացուցիչը չկարողանար մասնակցել ռուսական նախագծի քննարկմանը։

Ըստ Մանդելշտամի նախագծի, հայկական վեց վիլայեթներից ստեղծվելու էր մի ամբողջական «Պրովինցիա»՝ երկրամաս (նահանգ), բացառյալ մի քանի սահմանային շրջանների, ուր գերակշռում էր քրդական ազգաբնակչությունը<sup>116</sup>, «Պրովինցիայի» գերագույն կառավարիչը պետք է լիներ թուրքահայատակ բրիտանոյա կամ եվրոպացի, որին նշանակելու էր սուլթանը՝ պետությունների առաջարկությամբ։

Այդ գեներալ-նահանգապետի կամ կոմիսարի ձեռքում էր կենտրոնացվելու երկրամասի գերագույն գործադիր իշխանությունը՝ նա էր նշանակելու և արձակելու բոլոր պաշտոնյաներին առանց բացառության, այդ թվում նաև դատավորներին, Նրան էին ենթարկվելու ոստիկանությունը և ժանդարմական կորպուսը, ինչպես և զինվորական համապատասխան ուժեր՝ երկրամասում կարգը պահպանելու համար։ «Պրովինցիայի» ներկայացուցչական ժողովը կազմվելու էր հավասարապես մահմեդականներից ու քրիստոնյաներից, որոնց

<sup>115</sup> Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 43։

<sup>116</sup> Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 52—69։

պետք է ընտրվեին կազաններում (շրջաններում)՝ զաղտնի բվհարկության մեծողովը հրապարակելու էր օրենքներ, որոնց օրինագծերը պետք է հաստատվեին սուլթանի կողմից, Վիլայեթների և սանջակների (զավառների) վարչական խորհուրդները բաղկացած էին լինելու 6-ական հոգուց՝ երեք մահմեդականից և երեք քրիստոնյայից, իսկ պաշտոնական որոշումները, հնարավորության դեպքում, հրապարակվելու էին «Պրովինցիայի» ազգությունների լեզուներով, նահիեում (համայնքում) ընտրական օկրուգները պետք է այնպես սահմանվեին, որ յուրաքանչյուր օկրուգում ընդգրկված լինեին տվյալ համայնքի բնակիչներն ըստ ազգային կազմի: Խաղաղ պայմաններում զինապարտները ծառայությունն անց էին կացնելու «Պրովինցիայի» տերիտորիայում: Վերացվելու էր «համդի» հեծելազորը, ընտրական իրավունքից օգտվելու էր միայն նստակյաց ազգաբնակչությունը: Երեք զլխավոր լեզուները (թուրքերենը, հայերենը և քրդերենը) ճանաչվելու էին որպես պաշտոնական լեզուներ՝ օրենքներ հրատարակելու, ծառայությունը վարելու, վկաների ցուցմունքների ժամանակ:

Յուրաքանչյուր ազգություն իրավունք էր ունենալու իր միջոցներով զբարոցներ բացելու, իսկ դասավանդումը տանելու մայրենի լեզվով: Միաժամանակ թուրքերենի ուսուցումը պարտադիր էր լինելու Դպրոցական գործը պետք է գտնվեր գեներալ-նահանգապետի ընդհանուր հսկողության տակ: Նրա գլխավորությամբ հատուկ հանձնաժողովը սահմանելու էր այն պայմանները, որոնց համաձայն հայերը կարող էին փոխհատուցում ստանալ իրենցից բրդ-նագրաված հողերի դիմաց: Պետությունների և թուրքական կառավարության ներկայացուցիչներից բաղկացած հատուկ հանձնաժողովը պետք է մշակեր «Պրովինցիայի» օրգանական ստատուսը, ինչպես նաև նախագծեր՝ «Պրովինցիայի» սահմաններից դուրս (մասնավորապես Կիլիկիայում) ապրող հայերի վիճակի բարելավելու նպատակով: Պետություններն իրենց հսկողության տակ էին վերցնելու այս բարենորոգումների կենսագործումը:

Ռուսական նախագծին զուգահեռ կազմվեց նաև թուրքական նախագիծը, որը փաստորեն բարենորոգումների ծրագիր չէր, այլ գոյություն ունեցող վարչական բյուրոկրատական սխտեմն ամրապնդելու մի նոր փորձ, հետապնդելով միայն մի նպատակ՝ խափանել հայկական վիլայեթներում հատուկ բարենորոգումներ մտցնելու գործը:

1913 թ. հուլիսի 3-ին Կ. Պոլսի Ընդ-Քյոյ արվարձանում, ավստրո-հունգարական դեսպանատան շենքում իր աշխատանքներն սկսեց «Հնչյական բարենորոգումների հանձնաժողովը»: Անտանտի ներկայացուցիչները վճռականապես մերժեցին «Եժյակ միության» պետությունների պահանջը՝ ռուսական նախագծի հետ հավասարապես ընելության առնել նաև թուրքական նախագիծը: Գերմանական բուլկի ներկայացուցիչներն ամեն կերպ ձգտում էին արժեզրկել ռուսական նախագիծը: Ի պատասխան գերմանական պրոպագանդայի, ցարական կառավարությունը Պետերբուրգի գերմանական, ավստրիական և իտալական դեսպաններին հանձնեց արտասահմանի ռուսական դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ուղարկված հրահանգների պատճենը, որտեղ որոշակիորեն ասված էր, որ Ռուսաստանը, ինչպես և մյուս պետությունները, բացասաբար է վերաբերվում Օսմանյան կայսրությունը բաժանելու մտքին և որ Թուրքիայի ամբողջականության պահպանումն զգալի չափով կախում ունի հայերի վիճակի բարելավումից, քանի որ նրանք ամենից շատ են

տուժել վատ կառավարչաձևից<sup>117</sup>։ Այս ընդգծվում էր, որ Ռուսաստանը չի կարող հանդուրժել երկարատև ժխտոնիկական զարձած անարխիան» հարե-վան Թուրքիայում, որը կործանարար ազդեցություն է թողնում նաև Կովկասում։

Գերմանական կառավարությունը չհապաղեց հատուկ հուշագրով Պետերբուրգին հայտնել, որ ռուսական նախագծի իրականացման դեպքում կստեղծվի Թուրքիայի մասնատման վտանգ։ Ուստի անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև Թուրքիայի պահանջները<sup>118</sup>։

Հետևելով Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Ֆոն Յագովին, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Գրեյը նույնպես հայտարարեց, որ Մանդելշտամի նախագիծը «անխուսափելիորեն հանգեցնելու է Թուրքիայի բաժանմանը»<sup>119</sup>։ Անգլիական դիվանագիտությունն իր դիրքը պատճառաբանում էր այն «փաստարկումով», որ իբր թե Հնդկաստանի մասնագրավանդությունը կարող է մեղադրել Անգլիային Թուրքիայի բաժանման ակտին մասնակցելու համար<sup>120</sup>։

Սվալդյուս էլ Կ. Պոլսում գործող հանձնաժողովն իր ութ նիստերում ըկարողացավ հանգել միահամուռ եզրակացության ռուսական նախագծի վերաբերյալ։ Դեսպանները վճռականապես դեմ էին հայկական վեց վիլայեթները մեկ գեներալ-նահանգապետի իշխանությանը հանձնելու առաջարկին, պահանջում էին դրանք բաժանել երկու սեկտորի, ինչպես ավստրո-գերմանական բլոկն էր առաջարկում, նահանջ կատարել նույնիսկ 1895 թ. սուլթանական հրահանգից, որը մեկ գեներալ-նահանգապետ էր նախատեսում հայկական նահանգների համար<sup>121</sup>։ Դեսպաններն առարկում էին նաև մյուս կարևոր զրույթների դեմ, համաձայնության զալով սոսկ առանձին կետերում։

Բնութագրելով ավստրո-գերմանական ներկայացուցիչների բռնած դիրքը, Մանդելշտամը նրանց անվանեց սուլթանի և ջարդերի կազմակերպիչների փաստաբաններ<sup>122</sup>։ Ավստրո-գերմանական բլոկի ջանքերով ռուսական նախագծից ջնջվեցին ամենակարևոր զրույթները, որոնք կենսական նշանակություն կարող էին ունենալ արևմտահայության կյանքի ու զույգի պահպանության տեսակետից։

Հայկական հարցի քննարկման այս առաջին փուլում ռուսական դիվանագիտության ջանքերը փաստորեն ձախողվեցին։ Պետությունների ներկայացուցիչները ըկարողացան լուծել հայկական միասնական «Պրովինցիա» ստեղծելու և տեղությունների համաձայնությամբ սուլթանի կողմից գերագույն կառավարիչ նշանակելու հարցերը։ Հատկապես վերջին գիշերում, ինչպես նշում

<sup>117</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74—75։

<sup>118</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76—77։ նաև՝ «Die Große Politik...», t. XXXVIII, № 15, 337, 15, 347 և այլն։

<sup>119</sup> «Die Große Politik...», t. XXXVIII, № 15, 339, նաև «British Documents...», t. X, pt. I, № 546, 554։

<sup>120</sup> Տե՛ս «British Documents...», t. X, pt. I, № 532, 533, նաև՝ «Documents diplomatiques Français...», 3me Series, t. VIII, № 331, 345։

<sup>121</sup> Տե՛ս «Реформа в Арменіи», էջ 192, նաև հանձնաժողովի արձանագրությունը, նույն տեղում, էջ 192—200։

<sup>122</sup> Տե՛ս A. N. Mandelstam, Le sort de l'Empire Ottoman, Paris, 1917, p. 229։

է Գիրսը, «Հայաստանագործ է Հայաստանում ամեն տեսակի բարենորոգումներից ընդհանրապես հրաժարվելուն»<sup>123</sup>։

Միասնական «Պրովինցիա» ստեղծելու կապակցությամբ պետությունների կասկածներն ու երկյուղները ցրելու նպատակով, Սազոնովը հնարավոր էր համարում հայկական նահանգները երկու սեկտորի բաժանել՝ յուրաքանչյուրի համար առանձին կառավարիչ նշանակելով, բայց պարտադիր կերպով պահպանելով հետևյալ պայմանները. ա) որպեսզի սեկտորների բաժանման ենթարկվեն միայն այն տերիտորիաները, որոնց նկատի ունի ռուսական նախագիծը, բացառված լինի ուրիշ տերիտորիաների միացումը սեկտորներին։ Մինչդեռ թուրքական «նախագիծը» նախատեսում էր սեկտորների մեջ մտցրել մահմեդական շրջանները, որպեսզի այսպիսով Հայաստանում ստեղծվեր մահմեդական մեծամասնություն, բ) որպեսզի երկու կառավարիչներն էլ նշանակվեն պետությունների համաձայնությամբ և լինեն լիովին ինքնուրույն իրենց ենթակա սեկտորներում պաշտոնյաներին արձակելու և նշանակելու խնդրում<sup>124</sup>։

Զախոդելով Կ. Պոլսի բանակցությունները, գերմանական կառավարությունը ձգտում էր Թուրքիային ձեռնադրել ընթացք տալ գործին։ Այդ նպատակով կնիսիտը հանձնարարություն է ստանում հայերին ներկայացնել հետևյալ առաջարկությունները. Հայաստանը բաժանվում է երկու սեկտորի, ընդ որում առաջինի մեջ մտնում են Տրապիզոնը, Սվազը, Էրզրումը, իսկ երկրորդի մեջ՝ Խարբերդը, Վանը, Բիթլիսը և Գիարբեքիը։ Գերմանիան այլևս չէր դիմարդելու պետությունների կողմից զլխավոր կառավարիչներ առաջադրելու սկզբունքին և համաձայնվում էր գերագույն ժողովում ու վիլայեթների վարչական խորհուրդներում, դատական ու վարչական պաշտոնյաների նշանակման հարցում քրիստոնյաների ու մահմեդականների հավասարության սկզբունքին, բացառությամբ զուտ մահմեդական բնակչություն ունեցող շրջանների։

Գոտենպիզոված գերմանական պաշտպանությունից, Թալեաթը հրավիրեց օսմանյան պառլամենտի հայ դեպուտատներին և առաջարկեց «օգնել թուրքերին վերջացնելու Հայկական հարցի քաջբշուկը»<sup>125</sup>, հայտարարելով, որ ավելի լավ է հարցը լուծել հայերի և թուրքերի անմիջական բանակցությունների ճանապարհով։ Նա չի բացրեց նաև, որ ինքը գերմանական ղեկավարից իմացել է, որ պետությունները մերժել են ռուսական նախագիծը։ Ինչ վերաբերում էր պետությունների կողմից վերահսկողության խնդրին, ապա, Թալեաթի կարծիքով, այն փաստորեն գոյություն ուներ, քանի որ ղեկավարներն անմիջապես բողոք էին ներկայացնում, հենց որ մի հայ էր սպանվում քրդերի կողմից։ Ինչպես Գերմանիան, նույնպես և Թուրքիան պահանջում էին հայերից՝ ետ կանչել Պողոս Նուբարին և զադարեցնել նրա բանակցությունները Եվրոպայում։

1913 թ. օգոստոսի 6-ին Սազոնովը հանձնարարեց Բրոնսեկուն՝ հրավիրել Յիմմերմանի ուշադրությունը այն բանի վրա, որ Ռուսաստանը «չի կարող գործը ձգձգել, թուրքական կառավարությանը վարժեցնելով այն մտքին, թե

<sup>123</sup> «Реформы в Армении», стр. 77.

<sup>124</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78։

<sup>125</sup> Նույն տեղում, էջ 80։

ամեն բան կվերջանա խոսակցություններով և թե Ռուսաստանը չի պնդելու իր պահանջների վրա»<sup>126</sup>։

Անգլիան և Ֆրանսիան շարունակում էին իրենց պասսիվ դիրքը Հայկական հարցի նկատմամբ, որը ցարական կառավարության շրջաններում առաջ էր բերում ոչ միայն անբավականություն, այլև կասկած, թե որքանով նպատակահարմար էր առհասարակ համագործակցությունը նրանց հետ։ Եվ ռուսական դիվանագիտությունը չհապաղեց զգացնել տալ այդ մասին, անգամ փորձելով վախեցնել նրանց ռուս-գերմանական մերձեցման հեռանկարով։

Հավանաբար այս տրամադրությունները որոշակի դեր խաղացին, բանի որ անգլիական դիվանագիտությունն սկսեց աշխուժություն ցուցաբերել Հայկական հարցի նկատմամբ, 1913 թ. օգոստոսի կեսերին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստրը թուրքական ղեկավարին հանձնեց ըրգերի և թուրքերի կողմից Հայաստանում կատարած հանցագործությունների վերաբերյալ մի տեղեկագիր, զգուշացնելով, որ նման երևույթների կրկնությունը կարող է առաջ բերել դրսի միջամտությունը<sup>127</sup>։

Գերմանական կողմը ձգտում էր մեկուսացնել ռուսական դիվանագիտությանը Հայկական հարցում, 1913 թ. սեպտեմբերի 12-ին Ֆոն Ցագովը Բրոնեակուն է հանձնում իր կառավարության նույնպիսի Հայկական հարցի վերաբերյալ, որի մեջ ասված էր, որ «Եռյակ միություն» պետությունների ներկայացուցիչներն առարկել են ռուսական նախագծի այն կետերի զեմ, որոնք անընդունելի են թուրքական կառավարության համար<sup>128</sup>։

Գերմանիան առարկում էր ռուսական դիվանագիտության այն առաջարկի զեմ, որը հայկական նահանգները երկու սեկտորի էր բաժանում ուղղահայաց գծով (Հյուսիսից հարավ) և գտնում էր, որ սեկտորներն իրարից բաժանող գիծը պետք է անցնի հորիզոնական (արևմուտքից արևելք) ուղղությամբ, ինչպես որ նախատեսում էր թուրքական նախագիծը<sup>129</sup>։ Ֆոն Ցագովը ավելացրել էր, որ պետք է մշակվի մի այնպիսի նախագիծ, որն ընդունելի լինի թուրքիայի համար, բանի որ պետությունները «վերջին հաշվով... տրամադիր չեն հայկական բարենորոգումների իրագործման համար ուժի դիմելու»։ Բրոնեակուն նկատում է, որ թուրքիան երբեք չէր առարկի ռուսական նախագծին, եթե պետությունների միջև տարաձայնություններ չլինեին, ինչի մեջ և կայանում է թուրքական դիմագրության ամբողջական ուժը<sup>130</sup>։

Ռուս-գերմանական երկկողմանի բանակցությունների արդյունքը եղավ վեց կետից կազմված մի նախագիծ, որը և ներկայացվեց թուրքական կառավարությանը<sup>131</sup>։ 1913 թ. հոկտեմբերի 10-ին ռուսական ղեկավարությունն օտաջավ թուրքական կառավարության պատասխանը, որով հայտնվում էր, թե նա մտադիր է իրագործել բարենորոգումների ծրագիրը<sup>132</sup>։ Սակայն Բ. դուռը անհրաժեշտ էր համարում պետությունների համաձայնությունը ոչ թե զե-

126 Նույն տեղում։

127 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 81։

128 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85։

129 Տե՛ս նույն տեղում։

130 Նույն տեղում։

131 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93—94։

132 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99։

րագույն կոմիսարների, այլ միայն նրանց խորհրդականների նշանակման հարցում։ Սազոնովի հանձնարարությամբ Գիրսը հայտնեց մեծ վեզիրին, որ զիջումների մեջ Ռուսաստանը հասնի է վերջնական սահմանին և որ հարցի ձեռք-ձեռքում կարող է լուրջ բարդություններ առաջացնել<sup>133</sup>։ Այդ օրերին Քուրբիան ծանր կացության մեջ էր Բալկանյան նոր պատերազմի կապակցությամբ և բացառությամբ չէր, որ Ռուսաստանի որոշ քայլերը կարող էին իրոք առավել բարդացնել նրա վիճակը։ Հավանաբար այդ էր պատճառը, որ զերմանական կառավարությունը որոշեց վերջ տալ րանակցությունների քաշ-քըշուկին, անհրաժեշտ համարելով համաձայնության հզոր գտնել Ռուսաստանի հետ։

1913 թ. դեկտեմբերի 12-ին Գիրսը և զերմանական ղեկավար Վանզենհայմը միասին այցելեցին թուրքական վարչապետին և առաջարկեցին ընդունել ռուսական ուղղումները։ Նման քայլի շարժառիթը նաև այն էր, որ Գերմանիան ձգտում էր մյուս պետությունների համաձայնությունն ստանալ՝ Քուրբիա ղինվորական պատվիրակություն ուղարկելու համար։ Լեփսիսում վկայությամբ Վանզենհայմը Կ. Պոլսից մեկնելուց առաջ, թուրքական արտաքին գործերի մինիստրին ասել էր, թե անհապաղ պետք է ընդունել բարենորոգումների նախագիծը, հակառակ դեպքում Ռուսաստանը կարող է զրավել Հայաստանը։ «ՆՊՆ ղուր ընդունեք նախագիծը, — նշել էր նա, — ապա ես կարող եմ լռեցնել պետությունների բողոքի ձայնը՝ զերմանական ռազմական պատվիրակության առաքման դեմ»<sup>134</sup>։

1913 թ. դեկտեմբերի 16-ին Բ. ղուտը ղեկավարներին է ներկայացնում հայկական նահանգների գերագույն կառավարիչների նշանակման ու նրանց իրավահավասարությունների մասին հուշագիրը<sup>135</sup>։ Չնայած դրան, թուրքական կառավարությունը շարունակում էր իր մերձեցությունները Պետերբուրգում թուրքական հավատարմատար Ֆահրեդդին բնյը հայտնել էր Սազոնովին, թե իր կառավարությունը պատրաստ է անհապաղ ստորագրել պայմանագիրը, եթե ռուսական կողմը համաձայնվի, որ ղլխավոր խորհուրդներն իրավունք չունենան հարկեր սահմանելու կրոնական և կրթական հիմնարկների օգտին, հրաժարվի խորհուրդներում և վարչական մարմիններում քրիստոնյաների և մահմեդականների թվի հավասարության և «համիդիե» զնդերը, որոնք 1910 թ. վերանվանվել էին «համֆֆի սուլարի» (թեթև հեծելազոր) ցրելու պահանջից։ Սազոնովը վճռականապես մերժում է թուրքական կողմի առարկությունները։ Կ. Պոլսում Թալեաթը, Ջեմալը և ուրիշ մինիստրներ երկար սակարկում էին խորհուրդներում մահմեդականների ու քրիստոնյաների ներկայացուցիչների թվաքանակի հարցի շուրջը։ Ի վերջո համաձայնություն է կայացվում, որ Վանի, Բիվլիսի և Էրզրումի վիլայեթների խորհուրդներում կիրառվի հավասարության սկզբունքը, իսկ Դիարբեքիրի, Խարբեքիրի, Սնրաստիայի և Տրապիզոնի վիլայեթներում մահմեդականները կազմեն  $\frac{2}{3}$ , իսկ քրիստոնյաները  $\frac{1}{3}$  մասը։

1914 թ. հունվարի 26-ին Կ. Պոլսում վերջապես ստորագրվեց ռուս-թուր-

133 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 113։

134 ՌԱՔԱ, ֆ. Փաղարկիվ, 1513, գ. 3470, թ. 40։

135 Տե՛ս «Реформы в Армении», стр. 127։

բական համաձայնագիրը<sup>136</sup> հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ: Ռուսաստանի կողմից այն ստորագրեց ղեկանագիտական հավատարմատար Գուլկերյը, իսկ թուրքիայի կառավարության կողմից մեծ վեզիրը՝ Սալիկ-Հալիմ փաշան:

Հունվարի 28-ին ավստրիական և իտալական դեսպանները հաղորդեցին իրենց կառավարություններին մեծ վեզիրի խնդրանքը՝ զերագույն կառավարիչների թեկնածուներ առաջադրելու վերաբերյալ: Թուրքական կառավարությունը խնդրել էր յուրաքանչյուր սեկտորի համար երկու թեկնածուություն առաջադրել, որպեսզի ինքն ազատ լինի ընտրություն կատարելու մեջ: Նույն բովանդակությամբ դիմում էր արված նաև Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Գերմանիայի ներկայացուցիչներին: 1914 թ. ապրիլին թուրքական կառավարությանը հանձնվեց հինգ թեկնածուություն: Ապրիլի 15-ին Բ. դուռը նրանցից ընտրեց երկու հոգու՝ հուանդացի ղեկանագետ Վեստենենկին (Կոնգոյի նախկին նահանգապետը) և նորվեգացի զննապետ Հոֆին: 1914 թ. մայիսի 10-ին Վեստենենկն ու Հոֆը թուրքիայի ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի հետ ստորագրեցին իրենց համաձայնագրերը, որոնք, սակայն, մնացին չիրականացված վերահաս պատերազմի պատճառով:

Այսպիսով, թեպետ և շրջադարձից ռուսական առաջին ծրագիրը, այնուամենայնիվ փաստն այն է, որ հունվարի 26-ի համաձայնագիրը հայկական վիլայեթների կառավարման մասին մի քայլ առաջ էր Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի համեմատությամբ: Հայաստանի զերագույն կառավարիչներն իրավունք էին ունենալու նշանակել կամ ազատել պետական բոլոր ստորին ծառայողներին, առաջարկություններ անել բարձր պաշտոնների համար (բացի կուսակալներից): Նրանց էին ենթարկվելու ոստիկանությունը, ժանդարմական ապարատը և դատավորները: Կուսակալների հետ ունեցած տարաձայնությունների դեպքում կառավարիչները հեռագրով հայտնելու էին Բ. դուռը, որը պարտավոր էր յուր օրվա ընթացքում որոշում ընդունել: Այդ որոշումը չպետք է հակառակ լիներ զերագույն կառավարիչների կարծիքին, եթե թուրքական կառավարությունը չէր ցանկանում նրանց հրաժարականը և պետություններին նոր միջամտությունը, որն անխուսափելի էր լինելու կառավարիչների հրաժարականի դեպքում:

Գերագույն կառավարիչներն իրենց տրամադրության տակ ունենալու էին ռազմական ուժեր՝ ներքին կարգը պահպանելու համար: Զենք կրելու խնդրում հայերի իրավունքները հավասարեցվում էին մահմեդականների իրավունքներին: Համաձայնագրով թեև «համիդիե» զեղիքը չէին ցրվում, բայց ընդհանուր զորահավաքից և զորաշարժերից դուրս, խաղաղ ժամանակ, նրանք զրկվում էին զենք կրելու իրավունքից: Հայկական դպրոցները պետք է ֆինանսավորվեին պետական բյուջեից: Պաշտոնական հարաբերություններում բաժական տեղ էր տրվում մայրենի լեզվին:

Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում քրիստոնյաների համար ապահովվում էր հավասարության սկզբունքը՝ զլխավոր խորհուրդներում: Էրզրումի վիլայեթում այդ սկզբունքն իրագործվելու էր մեկ տարվա ընթացքում՝ մարդահա-

136. 36-е «Реформы в Армении», стр. 162—165 (Текст русско-турецкого соглашения по армянским реформам). Նաև «Հայաստանի միջազգային ղեկանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստագրերում (1828—1928)», էջ 339—342:

մարն անցկացնելու պայմանով: Իսկ մնացած վիլայեթներում կիրառվելու էր 2/3-ը մահմեդականներ և 1/3-ը քրիստոնյաներ համամասնության սկզբունքը:

Բարենորոգումների մասին ռուս-թուրքական համաձայնագիրը խանդավառությամբ շնորհունվեց հայ հասարակական-քաղաքական շրջանների և սոցիալական տարբեր խավերի կողմից:

Հայկական հարցի դիվանագիտական քաշքշուկի մեջ որոշակի դրսևորվեցին իմպերիալիստական մեծ պետությունների շահերի բախումները և նրանց պայքարը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ստրատեգիական դիրքեր, ազդեցության գոտիներ, սպառման շուկաներ և հումքի աղբյուրներ զավթելու համար: Հայաստանն ընկած էր մրցակցության և շահերի բախման խաչուղիներում: Հայ ժողովրդի համար ստեղծվել էր մի զարհուրելի զոյափխճակ, որը քիչ էր հետաքրքրում և չէր մտահոգում աշխարհի վերաբաժանման համար պայքարի ելած իմպերիալիստական պետություններին:

Թուրքիան որոշակիորեն գործակցում էր գերմանական իմպերիալիզմի հետ: Ցարական կառավարությունը փորձեց Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու նպատակով որպես լծակ օգտագործել Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների իրագործման պահանջը: Ռուս-թուրքական 1914 թ. հունվարի 26-ի համաձայնագրի արդյունքը կլինեին Արևմտյան Հայաստանում Ռուսաստանի հովանավորության հաստատումը: Սակայն Գերմանիայի պաշտպանությամբ Թուրքիան մտադիր չէր իրագործել համաձայնագիրը: Եվ լծակը «թեև գործի դրվեց, բայց և այնպես չգործեց»<sup>137</sup>. վրա հասավ առաջին աշխարհամարտը:

137 «История дипломатии», 2-ое издание, т. 2, М., 1963, стр. 761.